

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2002 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2002

1

VILNIUS 2003

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2002

1

VILNIUS 2003

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, meno ir filosofijos institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2003

© Straipsnių autoriai, 2003

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

GITANA Z U J I E N Ė

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ETMONŲ VALDŽIOS ŽENKLAI XVI–XVIII A.

Etmonais XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos Karalystėje buvo vadinami vyriausieji kariuomenės vadai, savotiški karo ministrai, atsakingi už kariuomenės administravimą, jos finansų tvarkymą, kariuomenės teisę, užsienio politiką. Lietuviškas pareigų pavadinimas, be abejo, buvo perimtas iš lenkų ir yra kilęs iš vokiško žodžio *Hauptman*, lotyniško *capitaneus*, reiškiančio vadą, vertinio. Iš vokiško žodžio kilo čekiškas *hejtman* ir lenkiškas *hetman*. Władysławas Semkowiczius teigė, kad šis terminas Lenkijoje buvo žinomas jau 1410 m.¹ Tuo tarpu vyriausiasis karo vadas šioje valstybėje pirmą kartą buvo taip pavadintas tik 1450 m.² Lotyniškuose šaltiniuose jis buvo vadinamas *dux exercituum* arba *campiductor generalis*³. Lenkai šias pareigas perėmė iš čekų. Nuo 1503 m. Lenkijoje jos tapo nuolatinės. 1539 m. greta didžiojo etmono buvo įteisintos lauko etmono (lotyniškai *dux campestris*, *campiductor*, *capitaneus campestris*) pareigos⁴.

Naujausioje istoriografijoje yra nusistovėjusi nuomonė, jog LDK etmono pareigos buvo įsteigtos pačioje XV a. pabaigoje⁵. Vieni autoriai pirmuoju LDK etmonu

¹ W. S e m k o w i c z, Nieznana zapiska o bitwie pod Koronowem w r. 1410, *Kwartalnik Historyczny*, 1910, r. 24, s. 530.

² T. K o r z o n, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 2, Lwów-Warszawa-Kraków, 1912, s. 352.

³ Z. G ó r a l s k i, *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa, 2000, s. 33.

⁴ S. W o l i ņ s k i, Urzędy hetmańskie w świetle ustawodawstwa polskiego, *Przegląd historyczno-wojskowy*, t. 6, Warszawa, 1933, s. 66.

⁵ Z. G ó r a l s k i, *Encyklopedia urzędów...*, s. 33; E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius, 1999, p. 400.

vadina Konstantiną Ostrogiškį, kaip manoma, šias pareigas ėjusį nuo 1497 m.⁶ Kiti tyrinėtojai mano, jog etmono pareigos LDK atsirado Kazimiero Jogailaičio laikais, o pirmuoju etmonu buvo Petras Baltasis, miręs 1497 m., ar netgi Jonas Chodkevičius⁷. Pavyzdžiui, naujausiam LDK pareigūnų sąrašui, kurį sudarė Henrykas Lulewiczius ir Andrzejus Rachuba, LDK didžiųjų etmonų sąrašui pirmasis įrašytas būtent Petras Baltasis⁸. Taip jis yra vadinamas LDK didžiojo kunigaikščio Aleksandro rašte dėl Pasvalio bažnyčios klebono žemių, datuotame 1499 m. kovo 27 d.⁹ Lenkų tyrinėtojų nuomone, šiame akte neteisingai nurodyta data, nes 1499 m. Petras Baltasis jau buvo miręs (turėtų būti 1497 m.). Tačiau 1497 m. gruodžio 6 d. Pasvalio bažnyčios fundaciniame akte šis asmuo vadinamas tik Trakų vaivada¹⁰. Kacperas Niesieckis ir Adamas Honorijus Kirkoras LDK sąrašą pradėjo nuo XV a. vidurio, Žygimanto Kęstutaičio laikų¹¹. Dar labiau etmonų atsiradimą ankstino Lietuvos metraščiai. Pavyzdžiui, Bychovco kronikoje etmonai minėti Gedimino valdymo metais¹². Tą patį kartoją ir Teodoras Narbutas¹³.

Tai, jog etmonai galėjo būti iki K. Ostrogiškio, liudija ir vėlesni šaltiniai. Pavyzdžiui, 1531 m. valdovas, suteikdamas Jurgiui Radvilai etmono pareigas, nurodė vykdyti jas taip, kaip vykdė K. Ostrogiškis bei kiti prieš jį buvę etmonai Kazimiero ir Aleksandro laikais¹⁴. Nuo 1521 m. LDK žinomas ir lauko (tuo metu dar vadintas dvaro) etmonas¹⁵.

Lenkiškoje istoriografijoje labai dažnai minima, jog etmono pareigos LDK buvo tiesiogiai perimtos iš Lenkijos¹⁶. Tačiau buvo ir tokių autorių, kurie teigė, jog etmono pareigos LDK vystėsi visiškai savarankiškai ir iki 1609¹⁷ ar net iki 1697 m.

⁶ J. W o l f f, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków, 1885, s. 148.

⁷ M. B i r ž i š k a, XV–XVIII a. Lietuvos kariuomenės vadai, *Mūsų žinynas*, 1922, t. 2, p. 576; B. L e n g n i c h, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, Kraków, 1836, s. 317; J. B a r t o s z e w i c z, *Dziela*, t. 9, Kraków, s. 354.

⁸ *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 40–41.

⁹ *Kodex dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijalek, W. Semkowicz, t. 1, Kraków, 1948, s. 539.

¹⁰ Ten pat, p. 357.

¹¹ K. N i e s i e c k i, *Herbarz polski*, t. 1, Lipsk, 1839–1846, s. 367; A. H. K i r k o r, *Przewodnik historyczny po Wilnie*, Wilno, 1880, s. 28.

¹² *Bychovco kronika*, Vilnius, 1971, p. 67.

¹³ T. N a r b u t t, *Pomniki do dziejów litewskich*, Wilno, 1846, s. 14.

¹⁴ J. W o l f f, min. veik., p. 149.

¹⁵ Tuo tarpu didysis LDK etmonas iki Liublino unijos buvo vadinamas vyriausiuoju etmonu.

¹⁶ J. B a r t o s z e w i c z, min. veik., p. 357; *Urzednicy centralni...*, s. 40.

¹⁷ J. Kamińskiego nuomone, LDK ir Lenkijos etmonų pareigos buvo sulygintos 1590, 1591 ir 1609 m. konstitucijomis: J. K a m i ņ s k i, *Urzędy hetmańskie w dawnej Polsce, Księga pamiątkowa ku czci W. Abrahama*, Lwów, 1930, s. 304.

„teisių sulyginimo“ daug kuo skyrėsi nuo Lenkijos etmonų pareigų¹⁸. Tą patį teigia ir Edvardas Gudavičius. Jo nuomone, Lietuvoje „urėdams buvo recipijuoti lenkiški pavadinimai, tačiau ši receptija tik išoriškai įformindavo vietinėmis sąlygomis susikuriančias pareigybes“¹⁹.

Etmonų, kaip ir visų to meto pareigūnų valdžią, simbolizavo įvairios insignijos ir valdžios ženklai. Pavyzdžiui, vaivadų valdžią simbolizavo kalavijas, maršalų – lazda, išdininkų – raktai. Pagrindinė etmonų insignija buvo buožė. Be jos šie pareigūnai naudojo ir kitus simbolius – buzdyganą, bunčiuką ar net regimentą.

Šaltiniai. Darbe panaudotus šaltinius galima suskirstyti į keletą grupių. Pirmąją grupę sudaro iki šių dienų išlikę etmonų valdžios ženklai. Turint originalus, galima tiksliai aprašyti jų išvaizdą, nustatyti medžiagą, iš kurios buvo pagaminti, gamybos techniką, puošybos elementus, dydį, o lyginant jų gamybos stilių, pasakyti apytikslį pagaminimo laiką ir vietą. Tai pati svarbiausia ir kartu pati mažiausia šaltinių grupė. Lenkijos muziejuose yra saugoma apie keliasdešimt buožių. Tačiau tik trys iš jų siejamos su LDK etmonais. Pirmoji, saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje, yra priskiriama Radviloms²⁰. Manoma, jog kita, esanti Varšuvos nacionalinio muziejaus Vilanovo rūmuose, priklausė Jonui Karoliui Chodkevičiui, 1600–1605 m. lauko, o 1605–1621 m. didžiajam LDK etmonui²¹. Trečioji buožė, saugoma Krokuvoje, Čartoriskių muziejuje, priskiriama Mykolui Servacijui Višnioveckiiui, 1702–1703 m. ėjusiam LDK lauko, o 1703–1707 ir 1735–1744 m. – LDK didžiojo etmono pareigas²².

Dar mažiau išlikę kitų etmonų simbolių. Nors Bronisławas Starzyński XX a. pradžioje aprašė keturis Lenkijos muziejuose saugomus LDK etmonų buzdyganus²³, iki šių dienų neišlikęs nė vienas. Čartoriskių muziejuje saugomas tik LDK lauko raštininko Kazimiero Paco buzdyganas²⁴.

Taip pat yra žinomas vienas regimentas, saugomas tame pačiame Čartoriskių muziejuje ir siejamas su Radvilų gimine²⁵.

¹⁸ F. M i n c e r, O sprawie przysięgi hetmańskiej na pierwszym sejmie 1654 r., *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w.*, Warszawa, 1965, s. 132; W. Z a r z y c k i, *Dyplomacja hetmanów w dawnej Polsce*, Warszawa-Poznań, 1976, s. 42.

¹⁹ E. G u d a v i č i u s, min. veik., p. 400.

²⁰ Z. Ż y g u l s k i, Geneza i typologia buław hetmańskich, *Muzealnictwo wojskowe*, t. 2, Warszawa, 1964, s. 273.

²¹ Ten pat, p. 276; Z. Ż y g u l s k i, *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa, 1982, s. 108.

²² Z. Ż y g u l s k i, Geneza..., s. 280–281; Z. Ż y g u l s k i, *Stara broń...*, s. 67.

²³ B. S t a r z y ņ s k i, Broń zaczepna i odporna w Polsce, t. 2, rkps., *Biblioteka Jagiellńska* (toliau – *BJ*), 7003 III, l. 85, 87, 92, 93, 106.

²⁴ Z. Ż y g u l s k i, *Stara broń...*, s. 282.

²⁵ Z. Ż y g u l s k i, Geneza..., s. 247; Z. Ż y g u l s k i, *Stara broń...*, s. 283.

Lenkijos muziejuose saugomi bunčiukai iš arklių uodegų dažniausiai priklausė turkų ir totorių karo vadams. Etmonų ženklai su erelio, žuvėdros ar stručio plunksnomis išlikę tik trys. Vienas iš jų, esantis Krokuvos nacionaliniame muziejuje, priskiriamas Lenkijos etmonams Liubomirskiems. Kitų dviejų priklausomybė nenustatyta²⁶.

Antrąją šaltinių grupę sudaro gausi ikonografinė medžiaga, visų pirma tapyba. Etmonai, kaip ir visi to meto pareigūnai, portretuose vaizduojami su valdžios ženklais, dažniausiai buožėmis. Dauguma didikų turėjo savo giminės portretų galerijas, o Radvilos – net etmonų portretų galeriją. Ne tik buožes, bet ir kitus etmonų simbolius – bunčiukus, buzdyganus – galima rasti paveiksluose, kuriuose vaizduojamos mūšių, iškilmių ar įžengimo į miestą scenos. Tapybos darbai saugomi daugelyje Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos, Ukrainos, Rusijos muziejų ir bažnyčių. Dauguma jų yra skelbti muziejų kataloguose, dailės tyrinėtojų darbuose²⁷. Lietuvoje reikėtų paminėti Lietuvos dailės muziejų, Lietuvos nacionalinį muziejų, turintį nemažus portretų rinkinius. Taip pat Telšių kraštotyros muziejų, kuriame saugomas XVII a. pabaigos etmono Jono Kazimiero Sapiegos portretas, Šv. Petro ir Povilo bažnyčią Vilniuje, kurioje yra etmono Mykolo Kazimiero Paco portretas, Kretingos bažnyčią, turinčią LDK didžiojo etmono Jono Karolio Chodkevičiaus portretą.

Trečią šaltinių grupę sudaro heraldikos, sfragistikos bei veksilologijos duomenys. Etmonų valdžios ženklai labai dažnai buvo vaizduojami jų herbuose²⁸. Kartu su herbais jie pateko į antspaudus ir karines vėliavas. Nemažai dokumentų, tvirtintų etmonų antspaudais, saugoma Lietuvos valstybės istorijos archyve, įvairių didikų giminių fonduose. Vėliava su etmono valdžios ženklaais yra Krokuvoje, Čartoriskiu muziejuje²⁹.

Kartais pareigybinių simbolių galima rasti ant antkapinių paminklų³⁰. Iki šių dienų yra išlikęs Kristupo Radvilos Perkūno, mirusio 1603 m., karstas Kėdainių

²⁶ Z. Ż y g u l s k i, *Stara broń...*, s. 284.

²⁷ *Portret polski od XVII do XIX wieku. Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie: Katalog*, opr. A. Tyczyńska-Skromny, Olsztyn, 1980; *Portrety osobistości dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach mińskich: Katalog wystawy*, opr. J. T. Petrus, T. A. Karpowicz, Kraków, 1991; *Жываніс Беларусі XII–XVII стагоддзяў*, сінт. Н. Р. Высоцкая, Т. А. Карповіч, Мінск, 1980; *Дзяржаўны Мастацкі Музей БССР*, ред. Ю. А. Карачун, Мінск, 1976; *Lietuvos dailė XVI–XIX a. Lietuvos dailės muziejaus katalogas*, sud. P. Juodelis, Vilnius, 1969; M. M a t u š a k a i t ė, *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius, 1984; L. Š i n k ū n a i t ė, *XVII a. Radvilų portretai*, Kaunas, 1993.

²⁸ Z. G ó r a l s k i, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa, 1983, rys. 30.

²⁹ *Żolnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie od wieku XI do roku 1960*, oprac. Z. Stefańska, t. 2, Warszawa, 1960, tabl. 60.

³⁰ LDK lauko etmono A. V. Korvino Gosiewskio antkapinis paminklas, buvęs šv. Kazimiero bažnyčioje. 1844. Litografija, *Vilnius dailės muziejus*, inv. G-11324; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4, Warszawa, 1978, cz. 2.

kalvinistų bažnyčioje. Karsto šonus ir dangtį puošia Radvilų herbas, o už jo – etmono ir vaivados valdžios ženklai – buzdyganas ir kalavijas³¹.

Iš rašytinių šaltinių būtina paminėti amžininkų atsiminimus, dienoraščius, užsienio valstybių pasiuntinių ataskaitas, pagaliau valdovų bei etmonų laidotuvių aprašymus, kuriuose yra nemažai duomenų apie etmonų valdžios ženklų naudojimą kasdieniame gyvenime³².

Istoriografija. Istoriografijoje, ypač lenkiškoje, yra nuodugnai išnagrinėtos etmonų atsiradimo, veiklos srities, kompetencijos, valdžios stiprėjimo ir žlugimo problemos. Tačiau tos valdžios simboliams dėmesio skirta nepakankamai. Plačiausiai yra tyrinėta buožė. Dar XIX a. viduryje penkių lenkų etmonų buožių iliustracijas paskelbė Aleksandras Przedzieckis ir Edwardas Rastawieckis³³.

XX a. pradžioje Lenkijos-Lietuvos valstybės karybos istorija domėjosi B. Starzyńskis. Jis parengė du stambius veikalus. Pirmajame – apie Lenkijos ir LDK didžiuosius etmonus – pateikė etmonų sąrašą ir jų herbus su karinės valdžios simboliais – buožėmis ir buzdyganais³⁴. Veikalo apie Lenkijos ginklus antrame tome jis suregistravo tuo metu muziejuose buvusius Lenkijos ir LDK etmonų valdžios ženklus – buožes, buzdyganus, bunčiukus³⁵, pateikė jų aprašymus, iliustracijas, stengėsi nustatyti, kam jie priklausė. Tačiau B. Starzyńskio darbai taip ir liko rankraščiuose.

1900 m. buožės, bunčiuko, buzdygano aprašymus į savo leidžiamą enciklopediją įtraukė Zygmuntas Glogeris, o 1939 m. – Aleksandras Brückneris³⁶. Truputį žinių apie buožes ir buzdyganus, jų naudojimą 1907 m. pateikė Władysławas Łozińskis³⁷.

³¹ E. R i m š a, XVII a. Radvilų karstai Kėdainiuose, *Lietuvos istorijos metraštis. 1984 metai*, Vilnius, 1985, p. 22.

³² E. R a c z y ņ s k i, *Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego*, t. 1–2, Poznań, 1839; *Pamiętniki Marcina Matuszewicza, kasztelana brzeskiego-litewskiego 1714–1765*, wyd. A. Pawiński, Warszawa, 1876; *Dyariusz wojewody witebskiego Jana Antoniego Chrapowickiego*, wyd. I. Rusiecki, Warszawa, 1845; *Pamiętnik do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza*, wyd. K. Wl. Wóycicki, t. 1–2, Warszawa, 1846; *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, opr. J. Gintel, t. 1–2, Kraków, 1971; *Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. Rykaczewski, t. 2, Berlin-Poznań, 1864; J. K i t o w i c z, *Opis obyczajów, Wrocław-Warszawa-Kraków*, 1970; *Historia Polski Nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław, 1986, cz. 2; T. L i p i ņ s k i, *Dawne obrzędy pogrzebowe wodzów polskich, Biblioteka Warszawska*, t. 1, Warszawa, 1844, s. 204–208; Jonas Kmita apie etmono Kristupo Radvilos laidotuves 1641 m., vertė E. Rimša, *Kraštas ir žmonės*, Vilnius, 1988, p. 91–99.

³³ A. P r z e z d z i e c k i, E. R a s t a w i e c k i, *Wzory sztuki średniowiecznej w dawnej Polsce*, Warszawa-Paryž, 1853–1855, ser. 2, ks. 2.

³⁴ B. S t a r z y ņ s k i, *Hetmani wielcy koronni i litewscy*, rkps., BJ, 7005 III.

³⁵ B. S t a r z y ņ s k i, *Broń zaczepna...*, l. 32–106.

³⁶ Z. G l o g e r, *Encyklopedia staropolska*, t. 1, Warszawa, 1900, s. 213–215; A. B r ü c k n e r, *Encyklopedia staropolska*, t. 1, Warszawa, 1939, s. 123.

³⁷ W. L o z i ņ s k i, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów, 1907, s. 87–88.

1935 m. savo darbe apie Lenkijos ginkluotą buožes minėjo Władysławas Dzięnowskis³⁸. Trumpai apie buožes kaip valdžios simbolius užsimenama Józefo Kortrzewskio ir Jano Adamuso išleistame slavų senienų žodyne³⁹. Tačiau nuodugniausiai buožes tyrinėjo Zdisławas Żygulskis. Savo darbuose jis aptarė jų atsiradimą, kovinio ginklo virtimą simboliu, ypač daug dėmesio skyrė atskiriems buožių tipams. Z. Żygulskio darbuose galima rasti informacijos ir apie kitus etmonų ženklus – buzdyganą, bunčiuką, regimentą⁴⁰.

Buožių nuotraukos, kartais su trumpu aprašymu, skelbiamos įvairiuose muziejų kataloguose⁴¹. Trumpų užuominų apie buožių naudojimą galima rasti etmonų biografijose, gyvenimo būdo tyrinėjimuose, karybos istorijos darbuose, studijose apie laidojimo papročius ir ceremonialą⁴².

Lietuviškoje istoriografijoje paprastai apsiribojama paminėjimu, jog etmono valdžios ženklas buvo buožė. Apie šį simbolį yra vienintelis trumpas Adolfo Šapokos straipsnelis Bostone leistoje Lietuvių enciklopedijoje⁴³. Kiti etmono valdžios ženklai net neminimi. Tiesa, paskutiniu metu su kai kuriais simboliais yra trumpai ir ne visai tiksliai supažindinama meno tyrinėtojų darbuose⁴⁴.

Buožė

Buožės kilmė ir paplitimas. Buožė buvo aukščiausios karinės valdžios simbolis. Z. Żygulskis ją kildino iš vėzdų, vieno seniausių žmonijos ginklų. Iš kovinio ginklo simboliu ji tapo dar Senovės Rytuose, Mesopotamijoje, ketvirtame tūkstantmetyje prieš Kristų. Jos buvo žinomos jau Šumerų kultūroje. Pavyzdžiui, Tello kurgane rastoje steloje, datuojamoje III tūkst. prieš Kristų, vaizduojamas karalius

³⁸ W. Dzięnowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa, 1935, s. 54–95.

³⁹ J. Kortrzewski, I. Adamus, *Insignia władzy, Słownik starożytności słowiańskich*, t. 2, Wrocław, 1964, s. 283.

⁴⁰ Z. Żygulski, *Geneza...*, s. 239–288; Z. Żygulski, *Stara broń...*, s. 67–112.

⁴¹ *Zbiory zamku Królewskiego na Wawelu*, Warszawa, 1969; *Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie: Katalog zbiorów. Wiek XVII*, oprac. Z. Stefańska, Warszawa, 1968; Z. Żygulski, *Stara broń...*

⁴² W. Charkiewicz, „Scypion Ruski“ *Konstanty Iwanowicz Książę Ostrogski, wielki hetman Litewski*, Wilno, 1934; A. Naruszewicz, *Żywot J. K. Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit.*, Kraków, 1858; *Żywot Lwa Sapiehy*, wyd. K. J. Turowski, Sanok, 1855; T. Korzon, *min. veik.*; W. Czaplinski, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii Polskiej w XVII w.*, Warszawa, 1976; St. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa, 1976; J. Chrościcki, *Pompa funebris*, Warszawa, 1974.

⁴³ A. Šapoka, *Etmono buožė, Lietuvių enciklopedija*, t. 8, Bostonas, 1956, p. 232.

⁴⁴ M. Matuškaitė, *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, p. 144; J. Liškevičienė, *XVI–XVIII amžiaus knygų grafika. Herbai senuosiuose Lietuvos spaudiniuose*, Vilnius, 1998, p. 50.

Eannatumas, dešinėje rankoje laikantis buožę, kuri yra ne tik karaliaus ginklas, bet ir jo valdžios simbolis⁴⁵.

Iš Šumero-Akado kultūros buožę perėmė asirai, vėliau persai. Buožė IV–III tūkst. prieš Kristų buvo žinoma Egipte⁴⁶.

Tolesnę buožių raidą Artimuosiuose Rytuose ilgam nutraukė čia atėjusi helenistinė kultūra, nes tuometinėje Europoje toks karinės valdžios simbolis nebuvo žinomas. Atsiradus islamui, kaip pastebėjo Z. Žygułskis, atsvaros krikščioniškiems simboliams pradėta ieškoti Senovės Rytų kultūrose. Viduramžių persų, indų, turkų miniatiūrose vėl pradėtos vaizduoti buožės. Tuo metu jos buvo ne tik karo vado simbolis, bet ir ginklas⁴⁷.

Jau XII–XIII a. turkų ir totorių puolimų metu buožės pateko į Vengriją bei Rusiją ir buvo naudojamos vietinių karo vadų. Pavyzdžiui, trys medinės buožės rastos XI a. pabaigos – XIII a. rusų kunigaikščio kape Davidgrodke⁴⁸.

Lenkijoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buožė, kaip karo vado simbolis, buvo žinoma jau XIII a., susidūrus su totoriais. Tačiau praėjo keletas amžių, kol šiose valstybėse ji tapo etmonų simboliu. Iš totorių buvo perimtas ne tik simbolis, bet ir jo lenkiškas pavadinimas *bulawa*. Šis žodis kilęs iš tiurkų klajoklių kalbų, greičiausiai polovcų žodžio *bulau*, *bulawu*, reiškiančio buožę ar vėzdą⁴⁹. Z. Glogeris pavadinimą kildino tiesiogiai iš totorių kalbos⁵⁰.

Buožė buvo sudaryta iš kelių dalių – galvutės, kaklelio ir koto. Kotas žiedais dalijamas į tris dalis – viršutinę, vidurinę ir apatinę. Buožė paprastai buvo laikoma už vidurinės koto dalies.

Z. Žygułskio nuomone, buožė, kaip etmono valdžios ženklas, Lenkijos-Lietuvos valstybėje įsitvirtino XVI a. II pusėje, valdovu tapus Transilvanijos kunigaikščiui Steponui Batorui⁵¹. Pirmosios naudotos buožės tikriausiai buvo karo grobis. Vėliau jas pradėta vežti iš Turkijos, Vengrijos, gaminti vietoje. Tačiau tik XVII a. ji tapo pagrindiniu etmono valdžios simboliu. Didžiojo etmono pareigas simbolizavo didžioji buožė, lauko etmono – lauko buožė. Savo forma, dydžiu ar išvaizda jos niekuo nesiskyrė. Kartu simbolio vardu buvo pavadintos net pačios pareigos.

⁴⁵ Z. Ż y g u ł s k i, *Geneza...*, s. 243.

⁴⁶ Ten pat, p. 244.

⁴⁷ Ten pat, p. 245.

⁴⁸ R. J a k i m o w i c z, Tymczasowie sprawozdanie z wykopalisk w Dawidgródku, *Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU*, t. 42, Kraków, 1937, s. 276–277; J. K o r t r z e w s k i, I. A d a m u s, min. veik., p. 283–284.

⁴⁹ A. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wrocław, 1953, s. 50.

⁵⁰ Z. G l o g e r, min. veik., p. 213.

⁵¹ Z. Ż y g u ł s k i, *Geneza...*, s. 250.

Didžiojo etmono pareigos imtos vadinti *buława wielka* (didžioji buožė), lauko etmono – *buława polna* (lauko buožė)⁵².

LDK etmonų buožės ir jų tipai. Nustatyti, kada Lietuvos Didžiosios Kuni-gaikštystės etmonai pradėjo naudoti buožes kaip savo valdžios simbolių, yra sudėtinga, nes išlikę buožės yra gana vėlyvo laikotarpio – XVII–XVIII a. Tuo tarpu Lenkijoje iš XVI a. II pusės yra žinomos Jano Zamoiskio (Lenkijos didysis etmonas 1581–1605 m.) bei Lenkijos-Lietuvos valdovo Stepono Batoro buožės⁵³. Galima daryti prielaidą, jog panašiu laiku šį simbolių pradėjo naudoti ir LDK etmonai. Bet kadangi patys objektai neišlikę, nustatant tikslesnį buožių naudojimo laiką, labai svarbūs tampa kiti, ypač ikonografiniai šaltiniai.

Yra užuominų, jog buožė naudojosi jau K. Ostrogiškis (LDK etmonas 1497–1500 ir 1507–1530 m.). Tačiau tie duomenys gana vėlyvi. Etmono portretas tapytas XVII a. pradžioje⁵⁴. Tuo metu buožė jau tikrai buvo vienas iš etmono simbolių. Todėl dailininkas ją galėjo pavaizduoti tapydamas ir XVI a. I pusės karo vadą. Tuo tarpu Walerianas Charkiewiczius, rašęs K. Ostrogiškio biografiją, nenurodė iš kur paėmė žinią, jog etmonas turėjo buožę Oršos mūšyje 1514 m⁵⁵. Todėl besąlygiškai pasitikėti šiais duomenimis negalima. Juo labiau, kad paveiksle, tapytame tuoj po šio mūšio, K. Ostrogiškis vaizduojamas ne su buožė, o su buzdyganu⁵⁶.

Labai panaši situacija yra su Jurgio Radvilos (LDK lauko etmonas 1521–1531, didysis – 1531–1541 m.) portretu⁵⁷. Jame greta etmono vaizduojama buožė. Vienu tyrinėtojų duomenimis, portretas tapytas taip pat XVII a. I pusėje⁵⁸, kitų – XVI a. II pusėje⁵⁹. Tai turėtų būti pats ankstyviausias LDK etmono su buožė portretas. Bet tai nereiškia, jog buožę naudojo pats J. Radvila. Portretas neabejotinai buvo tapytas jau po jo mirties⁶⁰, todėl dailininkas jame pavaizdavo savo laikotarpio realijas.

Taip pat ne visai aišku, apie kokius simbolius kalbama privilegijos akte, kuriuo J. Radvilai suteikiamos etmono pareigos. Joje rašoma, jog J. Radvila skiriamas LDK didžiuoju etmonu su visais atributais, su kuriais tas pareigas ėjo K. Ostrogiškis⁶¹. Čia galėjo būti rašoma tiek apie buožę, tiek apie kitus etmonų simbolius.

⁵² Z. G l o g e r, min. veik., p. 214.

⁵³ Z. Ž y g u l s k i, Geneza..., s. 257, 259, 261; taip pat 1595 m. antkapinis paminklas Steponui Batorui Vavelio katedroje, kur tarp jo ginkluotės vaizduojama ir buožė.

⁵⁴ E. G u d a v i č i u s, min. veik., p. 509.

⁵⁵ W. C h a r k i e w i c z, min. veik., p. 28.

⁵⁶ Z. Ž y g u l s k i, Geneza..., s. 249.

⁵⁷ *Portrety osobistości...*, il. 12.

⁵⁸ Ten pat.

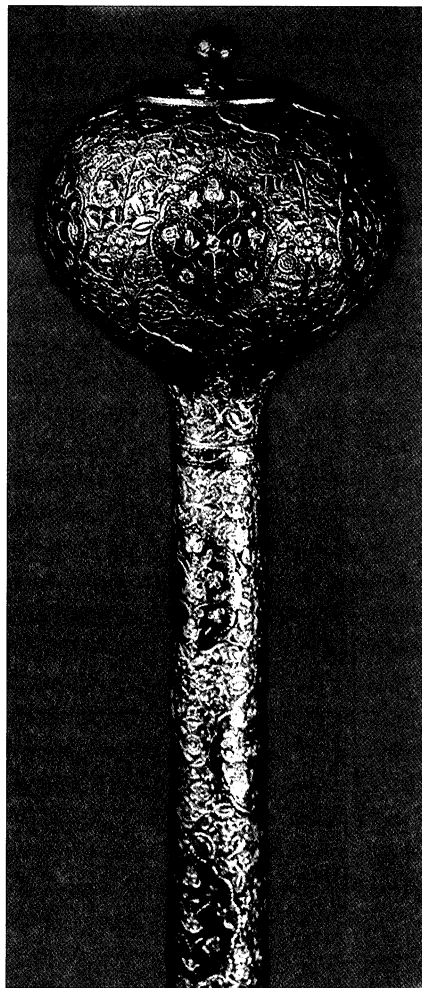
⁵⁹ M. M a t u š a k a i t ė, *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, p. 72–73, il. XXII.

⁶⁰ Ten pat, p. 72.

⁶¹ J. W o l f f, min. veik., p. 149.

Nelabai aišku, su koku simboliu XVII a. vidurio portrete yra vaizduojamas Kristupas Radvila Perkūnas (LDK lauko etmonas 1572–1589, didysis – 1589–1603 m.)⁶². Iš pirmo žvilgsnio jis yra panašus į buožę. Tačiau linijos, einančios nuo galvutės viršaus iki koto, gali reikšti buzdygano plokščių briaunas. Reikia atsižvelgti į tai, jog šis portretas tapytas pagal ankstesnį, XVI a. pabaigos portretą, kuriame vaizduojamas asmuo dar buvo gyvas. Be to, kiti to meto šaltiniai rodo, jog Radvila Perkūnas naudojo ne buožę, o buzdyganą. Būtent jį etmonas vaizdavo savo herbe⁶³. Vargu ar jis taip būtų elgęsis turėdamas buožę, nes buzdyganas buvo žemesnio rango simbolis. Todėl portrete, bent jau ankstesniajame, XVI a. pabaigos, jis turėjo būti vaizduojamas ne su buože, o su buzdyganu.

Pirmasis LDK etmonas, tikrai naudojęs buožę kaip savo valdžios simbolį, buvo J. K. Chodkevičius († 1621). Kaip minėjau, iki mūsų dienų yra išlikusi jo buožė. Ji grakščių proporcijų, galvutė – svogūno formos su viršuje išlietu bumbulu⁶⁴. Visa padengta sidabro skarda, gausiai paaukuota, išraižyta lapelių ir gėlių motyvais. Papuošta auksinėmis raižytomis ovalo formos plytelėmis. Panašiai išraižytą kotą žiedai dalija į tris dalis. Koto galas užapvalintas (1 pav.). Buožės ilgis – 73 cm⁶⁵. Z. Žygulskis ją priskyrė persiško tipo buožėms. Būtent joms būdinga svogūno formos galvutė, plonas ilgas kotas⁶⁶.

1 pav. Persiško tipo buožė, kaip manoma, priklausiusi LDK etmonui Jonui Karoliui Chodkevičiui (Z. Žygulski, *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa, 1982).

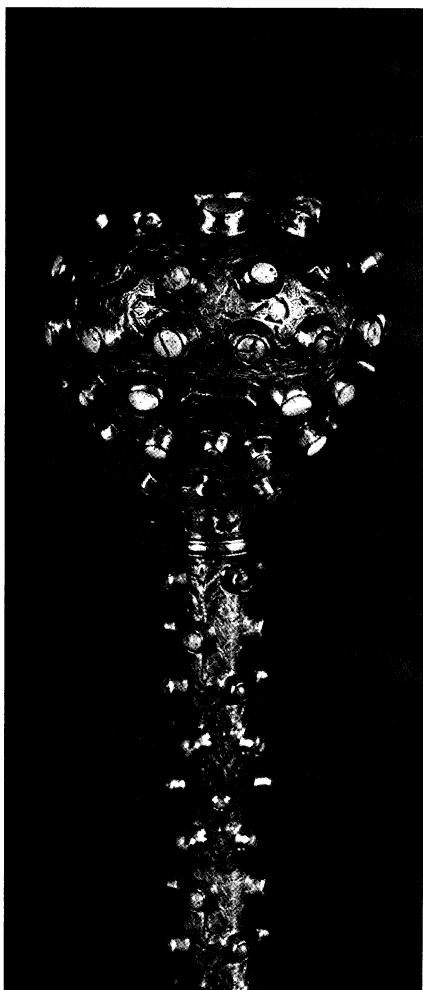
⁶² L. Š i n k ū n a i t ė, *XVII a. Radvilų portretai*, il. 20.

⁶³ E. R i m š a, min. veik., p. 22.

⁶⁴ Z. Ž y g u l s k i, *Geneza...*, s. 276.

⁶⁵ Z. Ž y g u l s k i, *Stara broń...*, s. 108.

⁶⁶ Z. Ž y g u l s k i, *Geneza...*, s. 276.

2 pav. Lenkijos etmono Stanisławo Jablonowskio turkiško tipo buožė.
Labai panaši šio tipo buožė priskiriama Radviloms (*Z. Żygulski, Stara broń...*).

Tuo tarpu J. K. Chodkevičiaus portretuose vaizduojamos buožės visiškai nepanašios į jo turėtą. Kretingos bažnyčioje saugomame viename iš ankstyviausių žinomų etmono portretų, tapytų jam gyvam esant, vaizduojama buožė neturi galvutės viršuje išlieto bumbulo. Skirtingai nei tikroji buožė, ši gausiai puošta brangakmeniais. Vėlesniuose šio etmono portretuose vaizduojamas buožės galima būtų priskirti ne persiškam, bet turkiškam tipui, nes jos vaizduojamos su išsišovusiomis rozetėmis, aukštuose aptaisuose įtvirtintais brangakmeniais⁶⁷.

Šio tipo išlikusi buožė priskiriama Radviloms. Ji ypač prabangi (2 pav.), jos galvutė yra šiam tipui būdingos kriaušės formos, koto galas užapvalintas. Gausiai papuošta turkiais, nefritu, inkrustuota auksu ir rubiniais. Taip puošta ne tik galvutė, bet ir kotas, paliekant vietos tik rankai paimti. Turkiai ir nefritas Rytuose, ypač Turkijoje, buvo laikomi akmenimis talismanais, atnešančiais pergalę ir laimę. Brangakmeniai įtvirtinti aukštuose aptaisuose ir primena atsikišusius ragus. Todėl kartais tokios buožės buvo vadinamos raguotomis. Buožės dydis kataloguose nenurodomas. Taip pat nežinoma, kuriam iš Radvilų ji priklausė.

Šio tipo buožės Lenkijos-Lietuvos valstybėje ypač išpopuliarėjo XVII a. viduryje. Jas turėjo Stanislovas Potockis Rewera (Lenkijos lauko etmonas 1652–1654, didysis – 1654–1667 m.), Martynas Kalinowskis (Lenkijos lauko etmonas 1646–1652 m.), Jonas

⁶⁷ L. Š i n k ū n a i t ė, *XVII a. Lietuvos portretas...*, p. 71; A. Š a p o k a, *Lietuvos istorija*, Kaunas, 1936, p. 305; D. K u o l y s, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje*, Vilnius, 1992, p. 74.

Sobieskis (Lenkijos lauko etmonas 1666–1668, didysis – 1668–1674 m.)⁶⁸. Atsižvelgiant į tai, ji galėjo priklausyti panašiu laiku LDK etmonų pareigas ėjusiems Jonuši Radvilai (LDK lauko etmonas – 1646–1654, didysis – 1654–1655 m.) arba Mykolui Kazimierui Radvilai (LDK lauko etmonas 1668–1680 m.). Mažesnė tikimybė, jog ji priklausė Kristupui Radvilai, etmono pareigas ėjusiam truputį anksčiau (lauko etmonas 1615–1635, didysis – 1635–1640 m.). Kai etmonu buvo kitas Mykolas Kazimieras Radvila (LDK lauko etmonas 1735–1744, didysis – 1744–1762 m.), vyravo armėniško tipo buožės – ankstesnių tipų sintezė⁶⁹.

Su turkiško tipo buožė XVII a. portrete, saugomame Krokuvoje, Vavelyje, vaizduojamas LDK etmonas J. Radvila⁷⁰ (†1655). Kituose portretuose Radvilos, net ir pats J. Radvila, vaizduojami su persiškomis arba armėniškomis buožėmis⁷¹.

Be to, yra žinomas buožės aprašymas Radvilų Neborovo dvaro inventoriuje. Jame rašoma apie lietuvišką sidabrinę buožę, puoštą turkais. Z. Žygulskis šią buožę priskyrė turkiškajam tipui⁷². Tačiau, esant tik tokiam lakoniškam aprašymui, sunku tiksliai nustatyti dirbinio stilių. Turint tokius duomenis, ją galima priskirti bet kuriam tipui, nes turkiai kartu su kitais brangakmeniais buvo naudojami visų buožių puošimui.

LDK etmono Mykolo Servacijaus Višnioveckio (†1744) buožė priskiriama armėniškam tipui⁷³. Ji visa geležinė. Galvutė beveik apvali. Jos apačioje ir viršuje vaizduojamos šešiakampės rozetės, kampuose sujungtos beveik lygiagrečiomis linijomis, kurios suformuoja šešis laukus. Laukuose išraižytas ir paaukuotas smulkus augalinis motyvas, sudarantis rombus. Rombų kampuose augsiniuose lizduose įtvirtinti turkiai ir granatai. Galvutės viršuje – didelis apskritas mėnulio akmuo. Trumpas kakliukas jungia galvutę su kotu, prie kurio ji prisukta. Koto vidurys, panašiai kaip galvutė, yra padalytas į šešis raizytus laukus. Viršutinė ir apatinė dalys papuoštos granatais ir turkais. Iš koto, atsukus jo apačią, galima išimti tribriaunį durtuvo antgalį⁷⁴. Buožės ilgis – 65 cm (3 pav.). Manoma, jog ją galėjo pagaminti armėnų auksakaliai Lvove⁷⁵.

M. S. Višnioveckio portrete, tapytame XVIII a. viduryje, buožė truputį panaši į aprašytąją. Apvalios galvutės viršuje matoma didelė rozetė. Buožę puošia rombais su kampuose įtvirtintais brangakmeniais⁷⁶.

⁶⁸ Z. Žygulskis, *Geneza...*, s. 272–275.

⁶⁹ Ten pat, p. 281–283.

⁷⁰ M. Matuskaitė, *Portretas XVI–XVII a. Lietuvoje*, p. 11.

⁷¹ L. Šinkūnaitė, *XVII a. Lietuvos portretas...*, p. 44, 72; A. Šapoka, *Lietuvos istorija*, p. 318, 328.

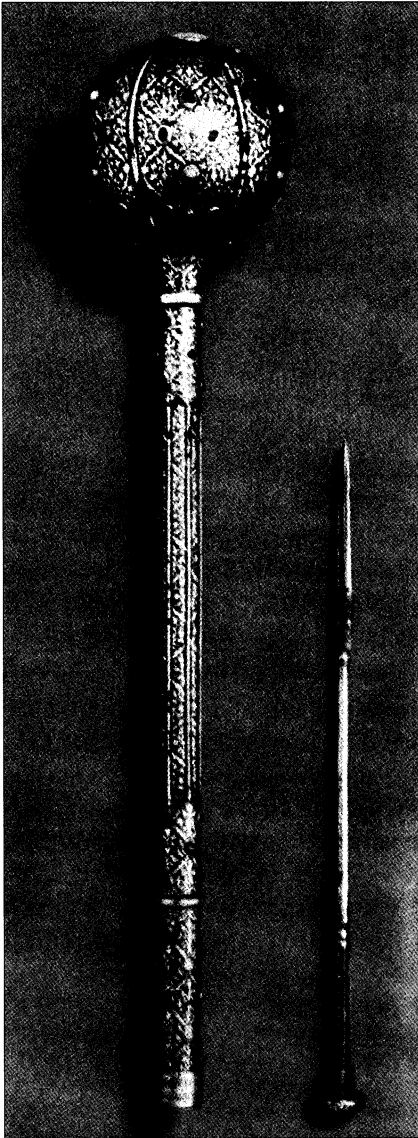
⁷² Z. Žygulskis, *Geneza...*, s. 274.

⁷³ Ten pat, p. 280.

⁷⁴ Tokie antgaliai labiau būdingi buzdyganams.

⁷⁵ Z. Žygulskis, *Geneza...*, s. 284.

⁷⁶ *Portretų osobistości...*, il. 27.

3 pav. LDK etmono Mykolo Servacijaus Višnioveckio armėniško tipo buožė. Į šio tipo buožių kotus būdavo įsukamas durtuvo antgalis. (Z. Żygulski, *Broń w dawnej Polsce*, Warszawa, 1982).

Z. Żygulski išskyrė dar ketvirtą buožių tipą – vengrišką⁷⁷. Jos naudotos jau XVI a. Iš kitų jos išsiskyrė beveik apvalia galvute, prie koto pritvirtinta trumpu kakliuku. Galvutės viršuje būdavo išliejamas bumbulas. Pati galvutė paprastai būdavo sidabrinė, kotas medinis, ilgas, plonas, padengtas sidabruota skarda. Koto galas lygus, tarsi nukirstas. Galvutės buvo puošiamos rombais, kurių viduryje vaizduojami medalionai, apipinti vainikais. Vainikų šonuose, viršuje ir apačioje išraižomi lapai bei smulkios rožytės. Galvutės viršuje – apskritas rozetės formos skydas. Medalionuose, rombų kampuose ir rozetėje išdėlioti turkiai. Visa kompozicija griežtai simetriška. Kotą dekoracija dalydavo į tris dalis, griežtai išskirdama viduriniąją, už kurios buožė buvo laikoma. Šio tipo buožių ilgis – apie 75 cm. Jas gamino Europos meistrai, pagrindinis centras buvo Vengrijoje, taip pat jos gamintos Čekijoje, Austrijoje. Lenkijoje buožės buvo naudojamos XVI a. II pusėje. Ar kuris nors LDK etmonas turėjo vengriško tipo buožę, dabar pasakyti neįmanoma. Išlikusių nėra, o ikonografijos duomenys gana vėlyvi. Su panašia buožė minėtame XVII a. pradžios portrete yra vaizduojamas LDK etmonas Konstantinas Ostrogiškis⁷⁸. Paveiksle vaizduojamos buožės galvutė beveik apvali, aiškiai išsiskiria rombas su brangakmeniu bei rozetės formos skydas su iškilimu centre. Tačiau tokia gausybė brangakmenių, puošiančių tiek galvutę, tiek kotą yra labiau būdinga persiško tipo buožėms⁷⁹.

⁷⁷ Z. Żygulski, *Geneza...*, s. 257.

⁷⁸ E. Gudavičius, *min. veik.*, p. 509.

⁷⁹ Z. Żygulski, *Geneza...*, s. 255, 277.

Kokia buožė vaizduojama portrete ypač priklausė nuo to, ar jis tapytas asmeniui gyvam esant, ar po jo mirties. Vienalaikiuose portretuose yra didesnė tikimybė, jog dailininkas pavaizdavo būtent tokią buožę, kokią etmonas naudojo iš tikrųjų. Taip yra minėtuose J. Radvilos ir M. S. Višnioveckio portretuose. Vėlesniuose portretuose, ypač jeigu nesiremdavo ankstesniu portretu, dailininkai dažniausiai perteikdavo tai, ką patys matydavo. Taip J. K. Chodkevičiaus portretuose, tapytuose po jo mirties, atsirado XVII a. viduryje madinga turkiško tipo buožė, nors pats etmonas, kaip žinoma, naudojo persišką. Tai, jog tas pats asmuo, pavyzdžiui, J. Radvila, vienalaikiuose portretuose vaizduojamas su skirtingomis buožėmis, gali reikšti, jog jis turėjo keletą buožių. Tačiau kartais dailininkas tiesiog nesistengdavo tiksliai pavaizduoti etmono valdžios simbolio⁸⁰.

Buožės įteikimo problema. Etmono pareigas galėjo suteikti tik valdovas. Iš pradžių suteikimo vieta ir laikas nebuvo reglamentuoti. Reikalui esant, etmonai buvo skiriami bet kur ir bet kada. Pavyzdžiui, lenkų etmonas Janas Zamoiskis 1581 m. buvo paskirtas jau karo stovykloje. Nuo 1590 m. valdovas tai galėjo padaryti tik seime, nors XVII–XVIII a. šios taisyklės ne visada laikytasi. Tačiau nėra visiškai aišku, ar pats valdovas įteikdavo buožę. A. Šapoka teigė, jog buožė būdavo įteikiama kartu su etmono paskyrimo aktu⁸¹. Panašiai manė ir J. Kamiński⁸².

Painiavą sukelia jau minėtas pareigų ir simbolio pavadinimų suvienodinimas lenkiškuose šaltiniuose. Atrodo, jog pasakymas *oddał buławu* reiškia daugiau pačių pareigų, o ne jos simbolio suteikimą asmeniui. Simbolis galėjo būti nusiunčiamas vėliau arba juo rūpindavosi pats etmonas. Pavyzdžiui, Vitebsko vaivados Jono Chrapovickio dienoraštyje minima, jog 1671 m. lapkričio 28 d. karalius tiesiog nusiuntė buožę ir kitas insignijas kazokų etmonui⁸³. Taip pat žinoma, jog 1625 m. valdovas per Aleksandrą Gosiewskį atsiuntė buožę LDK didžiajam etmonui Leonui Sapiegai⁸⁴.

Z. Žygulskis teigė, jog kai kuriose giminėse šis ženklas buvo paveldimas, juo galėjo naudotis keletas kartų⁸⁵. Ypač tai būdinga turėtų būti LDK, nes čia etmonais po K. Ostrogiškio mirties 1530 m. per visą XVI–XVII a. buvo tik penkių giminių atstovai: šeši Radvilos, trys Sapiegos, trys Chodkevičiai, Pacas ir Kiška⁸⁶. Tuo tarpu Lenkijoje tik Potockiai turėjo du etmonus. Be to, yra žinomi Radvilų

⁸⁰ Mykolo Kazimiero Radvilos (1753–1762) portretas „*Portrety osobistości...*“ knygos viršelyje.

⁸¹ A. Š a p o k a, Etmono buožė..., p. 232.

⁸² J. K a m i ņ s k i, min. veik., p. 304.

⁸³ *Dyariusz wojewody witebskiego Jana Antoniego Chrapowickiego...*, s. 267.

⁸⁴ *Żywot Lwa Sapiechy*, s. 74: „...przysłał mu król <...> do domu buławę wielką Wielkiego Księstwa Litewskiego przez Aleksandra Gąsiewskiego r. 1625“.

⁸⁵ Z. Ż y g u l s k i, Geneza..., s. 252.

⁸⁶ W. Z a r z y c k i, min. veik., p. 23.

portretai, kuriuose skirtingi giminės atstovai vaizduojami su tokia pačia buožė⁸⁷. Taip pat žinoma, jog vienas etmonas turėjo keletą buožių, skirtų įvairioms progoms – ceremonialui, mūšiui, galbūt net laidotuvėms. Pavyzdžiui, daiktų sąrašė, sudarytame po LDK didžiojo etmono J. Radvilos mirties 1655 m., minimos net šešios buožės – dvi paprastos metalinės ir keturios paaukuotos, inkrustuotos turkiais ir rubiniais⁸⁸. Yra duomenų, jog patys etmonai, pavyzdžiui, Lenkijos lauko etmonas 1633–1636 m. Martynas Kazanowski, buožės užsisakydavo pas vietos auksakalius arba parsiveždavo iš užsienio⁸⁹.

Etmono skyrimo tvarka pakito 1717 m., įvedus etmonų priesaikas. Pirmoji priesaika įvyko sausio 2 d. valdovo rūmuose. Ceremonijai vadovavo LDK kancleris Karolis Stanislovas Radvila. Dalyvaujant valdovui, senatoriams, užsienio šalių pasiuntiniams, jis perskaitė priesaikos tekstą⁹⁰. Pirmasis po didelių ginčų prisiekė LDK didysis etmonas Liudvikas Pociejus. Po jo – LDK lauko etmonas Stanislovas Denhofas⁹¹. Tačiau nei seimo konstitucijoje, nustačiusioje etmonų priesaikas, nei priesaikų tekstuose etmonų valdžios ženklai neminimi. Todėl lieka neaišku, ar buožės buvo įteikiamos ceremonijos metu, ar jomis, kaip ir iki tol, pasirūpinama vėliau.

Buožės naudojimas. Buožė visų pirma buvo naudojama karyboje kaip etmono valdžios bei skiriamasis ženklas. Šis simbolis žymėjo jo valdžią kariuomenės surašymuose⁹². Mūšio metu buožė etmonas galėjo duoti tam tikrus signalus – pradėti mūšį, veržtis į priekį. Pavyzdžiui, yra minima, kad K. Ostrogiškis Oršos mūšyje (1514) buožės (buzdygano) mostelėjimu nukreipė karius⁹³.

Zofia Stefańska teigė, jog buožės žygio metu buvo dedamos į specialius dėklus⁹⁴, kurie buvo siuvami iš odos, puošiami aksomu ir auksu. Jie buvo plačiai naudojami Rytų šalyse. Pavyzdžiui, Čartoriskų muziejuje yra saugoma XVI a. miniatiūra, kurioje vaizduojamas persų karys su buožė, šalia kurios pavaizduotas ir minėtas dėklas buožei įdėti. Bet Lenkijoje, Z. Żygulskio duomenimis, nėra jokių žinių apie tokių odinių dėklų naudojimą. Yra išlikęs tik buožės formos medinis

⁸⁷ Kristupas II Radvila (1585–1640) ir jo sūnus Jonušas Radvila (1612–1655): A. Š a p o k a, *Lietuvos istorija*, p. 318, 328.

⁸⁸ E. K o t ł u b a j, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno-Witebsk, 1859, s. 425–427.

⁸⁹ W. Ł o z i ņ s k i, *Złotnictwo Lwowskie*, Lwów, 1911–1912, s. 23, 156.

⁹⁰ J. A. G i e r o s k i, „Opisanie“ urzędów centralnych przez konfederatów tarnogrodzkich, *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w.*, Warszawa, 1965, s. 207.

⁹¹ Ten pat, p. 208.

⁹² *Żołnierz polski...*, t. 2, tabl. 9.

⁹³ W. C h a r k i e w i c z, min. veik., p. 28: „Hetman, wysunięty naprzód, na strzemiionach się podniósł <...>, rękę z buławą do góry wznosił <...> Skinął buławą, na lewe skrzydło wskazując“.

⁹⁴ *Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie: Katalog zbiorów. Wiek XVII*, oprac. Z. Stefańska, Warszawa, 1968, s. 41.

futliaras, kurio vidus išmuštas aksomu, o išorė aptraukta paausiuota tymo oda, dabar saugomas Čartoriskių muziejuje⁹⁵.

Taikos metu su savo pareigų simboliu etmonas taip pat nesiskirdavo. Turėdama ją Senate⁹⁶, įvairiose iškilmėse. Tai patvirtina gausi ikonografija. Portretuose vaizduojami etmonai buožę laiko rankoje arba ji padėta ant greta stovinčio stalelio⁹⁷. Paveiksluose, vaizduojančiuose religines iškilmes, buožė dažniausiai būna ant žemės, greta klūpančio pareigūno⁹⁸. Minima, jog iškilmingų ceremonijų metu ją nešdavo priešais etmoną ant pagalvėlės kaip skeptrą priešais karalių. Jerzy Kitowiczius rašė, jog etmono rezidencijoje buožei būdavo skiriamas kambarys, kur ji buvo laikoma ant pagalvėlės, padėtos ant stalo. Kambarį ir stalą saugodavo ginkluota sargyba⁹⁹. Svetimšalių atsiminimuose apie XVIII a. vidurio Lenkiją minima, jog buožė kartu su kitais etmono ženklais būdavo pritvirtinama prieš etmono karietą vedamam žirgui prie balno. Žirgas būdavo apdengiamas prabangiu persišku apdangalu, išsiuvinėtu auksu ir puoštu brangakmeniais¹⁰⁰.

Buožės buvo vaizduojamos etmonų herbuose už skydo, antspaudoose. Kartu su etmonų herbais jos pateko ir į karines vėliavas. Pavyzdžiu gali būti 1718 m. trečio pėstininkų pulko, priklausiusio LDK lauko etmonui S. Denhofui, vėliava (4 pav.). Jos centre po karališka karūna vaizduojamas Saksų herbas ir LDK Vytis. Vėliavos kampuose – S. Denhofo herbas ant auksinio kartušo. Virš jo – penkių lapų karūna. Už skydo – dvi sukryžiuotos buožės¹⁰¹.

Buožės naudotos ir laidotuvių ceremoniale. Valdovo laidotuvėse jos nešamos su kitais pareigūnų simboliais – antspaudais, maršalų lazdomis, išdininkų raktais. Kartais minima, jog prie karsto jos sulaužomos¹⁰², tačiau ne visada. XVII a. insi-gnijų laužymas paplito ir didikų laidotuvėse. Etmono laidotuvėse, aidint būgnams ir trimitams, jos buvo laužomos arba metamos po katafalku¹⁰³. Paprastai laužydavo ne tokias prabangias, specialiai laidotuvėms padarytas buožes.

⁹⁵ Z. Ż y g u l s k i, *Geneza...*, s. 246.

⁹⁶ Nors iki 1768 m. etmonai nebuvo įtraukti į Senato sudėtį, bet labai dažnai jie eidavo dar vaivados arba kašteliono pareigas, kurios jiems garantuodavo vietą Senate.

⁹⁷ Jurgio ir Jonušo Radvilų portretai, *Portrety osobistości...*, il. 12, 13; LDK didžiojo etmono Mykolo Juozapo Masalskio (1762–1768) portretas, *Lietuvos dailės muziejus*, Nr. inv. T-721.

⁹⁸ W. T o m k i e w i c z, *Pędzlem rozmaitym*, Warszawa, 1970.

⁹⁹ J. K i t o w i c z, min. veik., p. 386.

¹⁰⁰ W. S c h l e m ü l l e r, Diariusz podróży na sejm grodzieński 1752, *Cudzoziemscy o Polsce*, t. 1, s. 30.

¹⁰¹ *Zolnierz polski...*, tabl. 60.

¹⁰² J. U. N i e m c e w i c z, *Zbiór pamiętników o dawnej Polsce*, t. 4, Lipsk, 1838, s. 315.

¹⁰³ T. L i p i ń s k i, min. veik., p. 205–207; Jonas Kmita apie etmono Kristupo Radvilos laidotuves..., p. 92, 96.

4 pav. LDK lauko etmono Stanislovo Denhofo trečio pėstininkų pulko vėliava. 1718 m.
Vėliavos kampuose vaizduojamas etmono herbas, o už jo – dvi sukryžiuotos buožės.
(*Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporzadzenie, opr. Z. Stefańska, t. 2, Warszawa, 1962*).

Be to, buožė galėjo atlikti votyvinę funkciją. Lenkijoje tai buvo labai paplitęs reiškiny. Etmonai, laimėję mūšį ar išsivadavę iš nelaisvės, kaip padėką aukodavo buožės švč. Mergelei Marijai prie stebuklingo jos paveikslo Čenstakavoje. Lietuvoje – prie švč. Mergelės Marijos paveikslo Trakuose¹⁰⁴

¹⁰⁴ LDK didžiojo etmono Mykolo Kazimiero Paco testamentas 1675 07 04, *Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 273–2426, l. 10–10v.

Kartais buožė būdavo panaudojama kaip ginklas ar net paprasčiausia lazda nepaklusniam kariui nubausti. Žinomas atvejis kaip 1618 m. karinės kampanijos metu LDK didysis etmonas J. K. Chodkevičius nubaudė M. Kazanowskį, o šiam bėgant nuo etmono pykčio, į nugarą paleido buožę¹⁰⁵.

Buožę galėjo naudoti ne tik etmonas. Kariuomenėje esant valdovui, etmono valdžia būdavo sustabdoma. Yra žinomi Stepono Batoro, Zigmanto Vazos, Vladislavo Vazos, Jono Sobieskio portretai, kur jie vaizduojami su buožėmis¹⁰⁶.

Buožę galėjo turėti ir etmono pareigas einantis kariuomenės regimentorius. Pavyzdžiui, minima, jog LDK didysis etmonas J. K. Chodkevičius mirdamas savo buožę perdavė Liubomirskiui, vadovavusiam Lenkijos kariuomenei vietoj į nelaisvę patekusio Lenkijos etmono¹⁰⁷ (1621 m.).

Nuo XVII a. II pusės buožė pamažu praranda vyriausiojo karo vado simbolio funkciją. Ypač tai būdinga Saksų laikotarpiui. Etmonais pradėta skirti senelius arba neturinčius nieko bendra su karyba asmenis, muzikus, literatus, atsižvelgiant ne į karinius gabumus, o į giminės vardo garsumą ir turtingumą. Etmonai ėmė labiau rūpintis savo turtų gausinimu, padėties stiprinimu, politinėmis intrigomis, bet ne valstybės saugumu. Buožė tapo daugiau prestižo, politinės galybės simboliu. Vis dažniau buožes turėdavo ir kiti didikai ar netgi bajorai. W. Lozińskis rašė, jog XVIII a. beveik kiekviename turtingesnio bajoro name buvo buožė, nors toje giminėje niekada nebuvo etmono¹⁰⁸. Be to, ir ikonografijoje gausu atvejų, kai su etmono buožė vaizduojami niekada šių pareigų nėję asmenys. Pavyzdžiui, Jonas Albertas Radvila, Martynas Marcelijus Giedraitis¹⁰⁹.

Nors 1775 m. prie nuolatinės tarybos įkūrus Karo departamentą, etmonai prarado savo karinę valdžią, tačiau buožę, kaip savo pareigų simbolį, jie išlaikė iki pat valstybės žlugimo¹¹⁰.

Buzdyganas

Buzdyganas nuo buožės skyrėsi pirmiausia galvutės forma. Buožės galvutė būdavo daugiau ar mažiau apvali, o buzdygano – sudaryta iš kelių atskirų plokščių,

¹⁰⁵ Z. Ż y g u l s k i, *Geneza...*, s. 252.

¹⁰⁶ J. C h r o ś c i c k i, *Sztuka i polityka*, Warszawa, 1983, il. 90; W. F e l c z a k, A. F i s c h i n g e r, *Polska – Węgry. Tysiąc lat przyjaźni*, Warszawa, 1979, il. 103.

¹⁰⁷ A. N a r u s z e w i c z, min. veik., p. 243.

¹⁰⁸ W. Ł o z i ņ s k i, min. veik., p. 87.

¹⁰⁹ M. M a t u š a k a i t ė, *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, p. 11; L. Š i n k ū n a i t ė, *XVII a. Lietuvos portretas...*, p. 77.

¹¹⁰ Z. Ż y g u l s k i, *Stara broń...*, s. 283.

5 pav. Buzdyganai (Z. Żygulski, *Stara broń...*).

pritvirtintų prie medinio ar metalinio koto. Jų galėjo būti šešios, aštuonios, dvylika, net iki dvidešimties. Plokščių profilis būdavo kampuotas – trikampis arba daugia-kampis. Galvutės viršuje – apvalus arba kriaušės formos bumbulas (5 pav.). Į koto vidų įsukamas tribriaunis durtuvo antgalis, kuris, reikalui esant, galėjo tapti ginklu. Į LDK ir Lenkiją buzdyganai, kaip ir buožės, buvo atvežami iš Vengrijos, Turkijos, Persijos arba gaminami vietoje, kopijuojant atvežtinius. Jie taip pat galėjo būti skirti mūšiui arba ceremonialui. Mūšiui skirtų buzdyganų galvutės buvo žymiai

didesnės, masyvesnės. Reprerentaciniai buzdyganai buvo puošiami auksu, sidabru, jų plunksnos išraižomos ornamentais, aštrūs kampai užapvalinami. Pasitaikydavo buzdyganų su trapiomis ažūrinėmis galvutėmis. Skirtingai nei buožių, buzdyganų galvutės nebuvo puošiamos brangakmeniais. Minėtas LDK lauko raštininko K. Paco buzdyganas, padarytas iš geležies su paaukuota šešių plunksnų galvute, kurią su kotu jungė turkiais ir granatais puoštas žiedas¹¹¹.

Buzdygano kilmė nėra visai tiksliai išaiškinta. Jo pavadinimas kilęs iš turkiško žodžio *bozdogan* – lazda¹¹². Į Europą, kaip ir buožės, jie pateko iš Rytų XIII a. XIV a., o gal ir dar anksčiau buzdyganas tapo rūmų sargybos ženklų¹¹³. Lenkijoje ir Vengrijoje jis buvo karo vado ženklas. Su buzdyganu XVIII a. portrete vaizduojamas Jonas Radvila, 1442 m. kartu su Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Kazimieru Jogailaičiu vadovavęs Lietuvos kariuomenei žygyje prieš Maskvą¹¹⁴. Kadangi portretas labai vėlyvas ir ne kartą perpieštas, tvirtai teigti, jog būtent tuo metu ir būtent vaizduojamas asmuo naudojo šį simbolį, negalima. Tačiau, kaip jau minėjau, beveik nėra abejonių, kad buzdyganą turėjo LDK etmonas K. Ostrogiškis (†1530).

Minėtas Radvilos Perkūno herbas su buzdyganu už skydo rodo, jog LDK etmonai šį simbolį dar naudojo XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje.

B. Starzyński pateikė keletą LDK etmonams priklausiusių buzdyganų aprašymų ir iliustracijų. Tai lauko etmono Romano Sanguškos (1569–1571) buzdyganas¹¹⁵, LDK didžiojo etmono L. Sapiegos (1625–1633) sidabrinis renesansinio stiliaus simbolis su paaukuotu kotu, tuo metu buvęs Čartoriskių muziejuje¹¹⁶, du buzdyganai su Radvilų herbais, vienas iš jų saugotas Krasinskių muziejuje¹¹⁷. Kartais ant buzdyganų būdavo vaizduojami ir valstybės simboliai – Lenkijos erelis ir LDK Vytis¹¹⁸.

XVII–XVIII a. buožės ir buzdygano – dviejų karinės valdžios simbolių – prasmė galutinai išsiskyrė. Buožė tapo etmonų valdžios simboliu, buzdyganas – rotmistrų. Simbolių priklausymo išsiskyrimas labai aiškiai matyti Abrahamo Westervolto paveiksle, vaizduojančiame lietuvių kariuomenės įžengimą į Kijevą 1651 m. Jame ant žirgo vaizduojamas LDK lauko etmonas J. Radvila, dešinėje rankoje laikantis kotu į dešinę šlaunį atremtą buožę. Truputį už jo – rotmistras taip pat dešinėje rankoje laiko buzdyganą¹¹⁹.

¹¹¹ Ten pat, p. 282.

¹¹² A. B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, 1970, s. 51.

¹¹³ Z. Ż y g u l s k i, *Stara broń...*, s. 117.

¹¹⁴ M. M a t u ŝ a k a i t ė, *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, p. 47.

¹¹⁵ B. S t a r z y ņ s k i, *Broń zaczezna...*, l. 93.

¹¹⁶ Ten pat, l. 85, 92.

¹¹⁷ Ten pat, l. 93, 106.

¹¹⁸ Z. Ż y g u l s k i, *Geneza...*, s. 248.

¹¹⁹ *Żołnierz polski...*, t. 1, s. 407.

XVI a. buzdyganus, kaip karo vado simbolius, kartais naudodavo ir valdovai. Žinomas Stepono Batoro portretas, kuriame jis laiko buzdyganą¹²⁰.

Buzdyganas, kaip ir buožė, buvo laikomas dešinėje rankoje. Tačiau pasitaikydavo ir išimčių. Ikonografijoje su buzdyganu vaizduojamas Naugarduko vaivada Jurgis Liutauras Chreptavičius šį simbolių laiko kairėje rankoje¹²¹. Žygio metu jie buvo dedami kotu žemyn į specialų dėklą, pritvirtintą prie balno iš dešinės pusės. Dėklai buvo dengiami audiniu, aksomu, siuvinėti, savo stiliumi derinami prie visos žirgo aprangos.

Buzdyganai kartais buvo vaizduojami etmonų herbuose. Be jau minėto Radvilos Perkūno herbo, B. Starzyński panašiai pavaizdavo Višnioveckių herbą. Už skydo, papuošto kunigaikštiška kepure, matyti buožė ir buzdyganas¹²².

Buzdyganai taip pat buvo naudojami etmonų laidotuvėse. Kartu su buožė jie metami po mirusiojo katafalku¹²³. Tačiau nuo XVII a. vidurio buzdyganai greičiau simbolizavo ne etmono, bet su juo atėjusių atsiveikinti karininkų karinę valdžią.

LDK etmonai iš turkų ir totorių perimtą buzdyganą neabejotinai naudojo XVI a. I pusėje – XVII a. pradžioje. XVII a. I pusėje greta buzdygano buvo naudojama ir buožė. Apie XVII a. vidurį buožė tapo pagrindiniu etmonų simboliu, o buzdyganus naudojo žemesnio rango karo vadai.

Bunčiukas

Tai dar vienas turkiškos kilmės etmono simbolis. Jo pavadinimas kilęs iš turkiško žodžio *bunczuk* – vėliava¹²⁴. Jis buvo sudarytas iš vienos ar kelių arklio uodegų ir ilgos lazdos, prie kurios tos uodegos kabinamos (6 pav.). Kaip savotiška vėliava jis buvo nešamas prieš turkų karo vadus. Uodegų skaičius rodė vado rangą. Septynių uodegų bunčiukas priklausė sultonui, trijų uodegų – viziriui, vienos arba dviejų – žemesniems vadams. Uodegos buvo puošiamos šilkiniais, auksiniais siūlais¹²⁵.

Iš pradžių bunčiukas buvo lenkų ir lietuvių karių grobis mūšiuose su turkais ir totoriais. Kaip ir priešų vėliavos jie buvo kabinami bažnyčiose pergalei pažymėti. Tačiau pamažu jie tapo etmonų simboliu. Priešais didįjį etmoną buvo nešamas dviejų uodegų, priešais lauko – vienos uodegos bunčiukas. Pačiais puošniausiais ir

¹²⁰ Z. Żygulski, *Geneza...*, s. 250.

¹²¹ L. Šinkūnaitė, *XVII a. Lietuvos portretas...*, p. 41–42.

¹²² B. Starzyński, *Hetmani...*, l. 76.

¹²³ T. Lipiński, *min. veik.*, p. 207.

¹²⁴ A. Brückner, *Słownik...*, s. 49.

¹²⁵ Z. Gloger, *min. veik.*, p. 215.

iškilingiausiais buvo laikomi baltos spalvos bunčiukai. Priešais etmoną šį simbolį nešė specialus asmuo, lenkų vadinamas *buńczuczny*. Tai buvo karinės pareigos, prilyginamos vėliavininkui¹²⁶. Pagal bunčiuką buvo lengviau nustatyti etmono vietą kovos lauke.

Z. Góralaskio nuomone, XVIII a. jis jau buvo visiškai anachronizmas¹²⁷. Tuo tarpu H. Kołłątajus teigė, jog bunčiukas ir toliau buvo naudojamas, bet daugiau dėl prabangos nei būtinybės¹²⁸. Bunčiukais buvo puošiami žirgų pakinktai. Pavyzdžiu gali būti raito LDK didžiojo etmono M. K. Radvilos portretas, kuriame jis vaizduojamas 1744 m. rugsėjo 24 d. prie Zabłudovo vykusio kariuomenės surašymo metu. Etmonas sėdi ant prabangiai išpuošto žirgo. Dešinėje žirgo galvos pusėje prie ausies kabo puošnus bunčiukas (7 pav.)¹²⁹.

Etmonui mirus, bunčiukas buvo dedamas prie jo karsto, o laidotuvių metu, kaip ir kiti simboliai, laužomas arba metamas po katafalku¹³⁰.

Savo konstrukcija į bunčiuką buvo labai panašus dar vienas etmono ženklas. Ant ilgos, 3–5 m ilgio, besibaigiančios rutuliu karties, buvo kabinamas erelio arba gervės sparnas. Ant rutulio dedama etmono kepurė su plunksna. Z. Żygulskis jį vadino tiesiog etmono ženklu ir manė, jog jis taip pat rytietiškos kilmės. Tačiau pastebėjo ir tai, kad savo stiliumi jis labai panašus į XVIII a. husarų ietis¹³¹. Šis ženklas taip pat buvo vadinamas bunčiuuku ir nurodydavo etmono buvimo vietą stovykloje ar mūšio metu.

Bunčiukai taip pat išliko iki valstybės žlugimo. 1788 m. H. Kołłątajus viename iš savo laiškų taupumo sumetimais siūlė naikinti bunčiuuko nešėjo pareigas¹³². Tačiau tai ir liko tik pasiūlymas.

6 pav. Bunčiukas (Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa, 2000).

¹²⁶ Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów...*, s. 13.

¹²⁷ Ten pat.

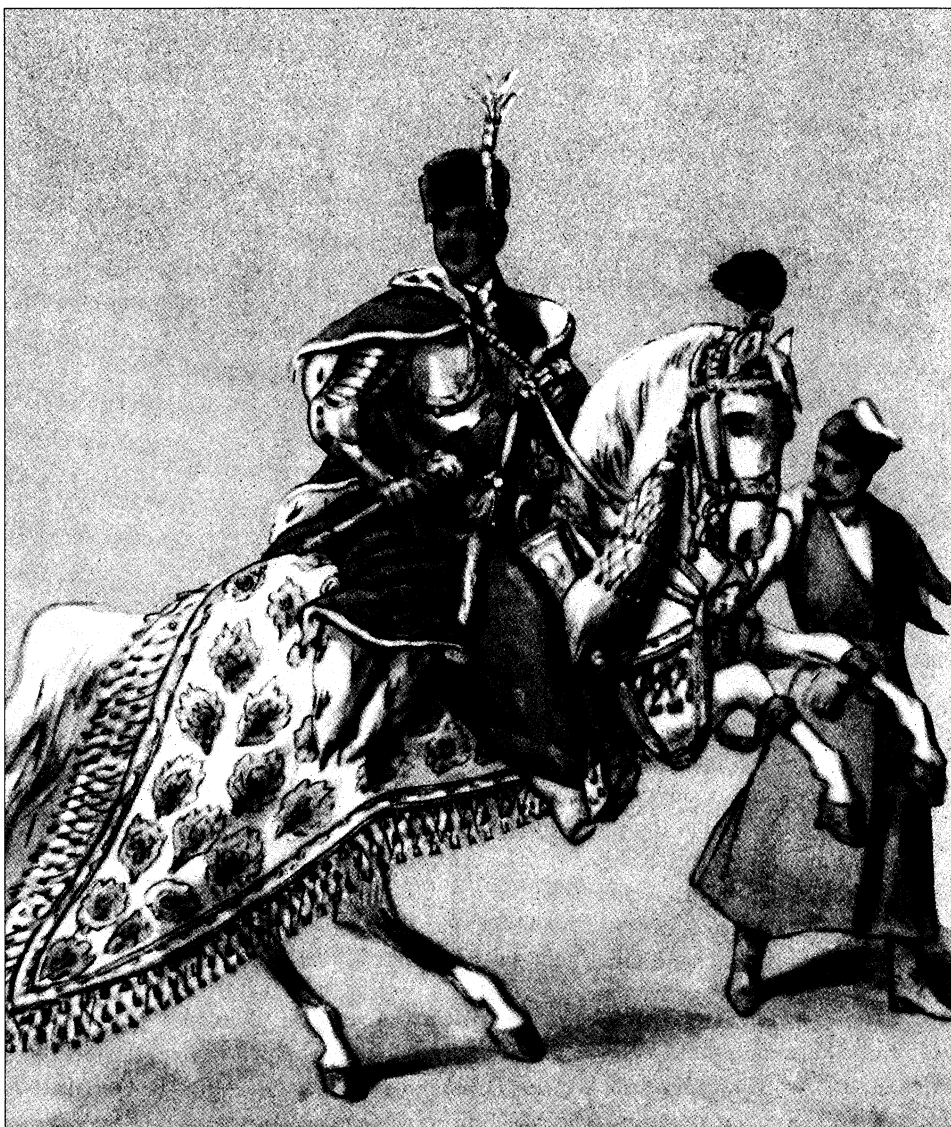
¹²⁸ H. Kołłątaj, *Do Stanisława Małachowskiego referendarza koronnego. O przyszłym seymie anonyma listów kilka*, 1788, s. 33.

¹²⁹ *Żołnierz polski...*, t. 2, tabl. 9.

¹³⁰ T. Lipiński, min. veik., p. 205–207.

¹³¹ Z. Żygulski, *Geneza...*, s. 252.

¹³² H. Kołłątaj, min. veik., p. 33.

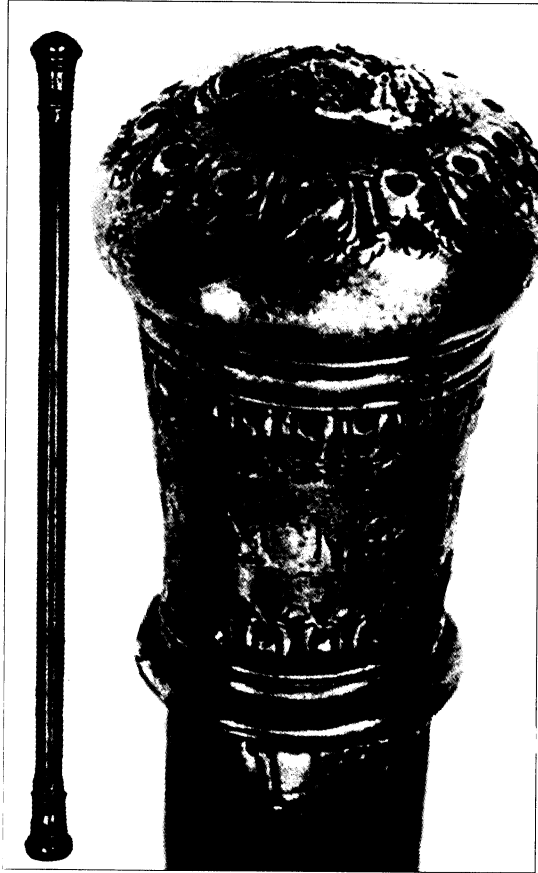

7 pav. LDK didysis etmonas Mykolas Kazimieras Radvila.
Žirgū prie ausies kabo prabangūs būnčiukas (*Żołnierz polski...*).

Regimentas

Buzdyganas, buožė ir bunčiukas buvo rytietiškos kilmės simboliai, o regimentas į Lenkijos-Lietuvos valstybę pateko iš Vakarų Europos. Simbolio pavadinimas sudarytas iš dviejų žodžių: valdžia ir pulkas¹³³. Būtent jis Vakaruose buvo aukščiausios karinės valdžios simbolis dar nuo Romos laikų. Manoma, jog regimentas yra kilęs iš Romos konsulų skeptrų. Prieš laidą patvirtina tai, jog pirmieji regimentai atsirado Italijoje. 1370 m. Bonino de Carpione sukurtame paminkle Barnabui Visconti jis vaizduojamas su šiuo simboliu¹³⁴. Iš pradžių tai buvo paprasta, apie 40 cm ilgio medinė lazda.

Lenkijos-Lietuvos valstybėje jis plačiau paplito tik XVII–XVIII a. Tačiau atrodo, jog čia šį karinės valdžios simbolį dažniau naudojo valdovai ir žemesnio rango karininkai, bet ne etmonai. Yra žinomi Zigmanto Vazos, Jono Kazimiero Vazos, Jono Sobieskio, Mykolo Kaributo Višnioveckio portretai, kuriuose jie pavaizduoti su šiuo simboliu¹³⁵. Su regimentu portretuose vaizduojami ir kai kurie LDK kariuomenės vadai. Pavyzdžiui, Mykolas Radvila

8 pav. Regimentas (kairėje) ir
regimento galvutė

(Z. Żygulski, *Geneza i typologia buław hetmańskich*,
Muzealnictwo wojskowe, t. 2, Warszawa, 1964).

¹³³ A. Brückner, *Słownik...*, p. 457.

¹³⁴ Z. Żygulski, *Stara broń...*, s. 117.

¹³⁵ L. Šinkūnaitė, *XVII a. Lietuvos portretas...*, p. 36, 38, 62, 70.

Juodasis, Povilas Sapiega¹³⁶. Bet pirmasis, paskirtas LDK didžiuoju etmonu 1549 m., pareigų nepriėmė, o antrasis, prieš 1658 m. tapdamas etmonu, 1656–1657 m. buvo Lietuvos kariuomenės regimentoriumi. Regimentoriai būdavo skiriami vietoj nepatikimo etmono arba jo nesant (etmonui patekus į nelaisvę ar mirus, kol bus paskirtas kitas). Todėl jų portretuose regimentas galėjo būti vaizduojamas kaip žemesnio rango karo vado simbolis.

Yra išlikęs Radvilų giminės regimentas, padarytas iš juodmedžio, iš abiejų galų kaustytas geležimi, kurioje įtvirtintos antikinės monetos. Regimentas – 55 cm ilgio. Manoma, jog jis pagamintas Italijoje dar XVI a. pabaigoje (8 pav.). Tačiau neaišku, ar jis iš tikrųjų priklausė kuriam nors etmonui Radvilai.

XVIII a. regimentas buvo tik svetimšalių kuopų pulkininkų valdžios ženklas. Etmono laidotuvių metu pulkininkas mesdavo jį po katafalku. Būtent šiuo veiksmu baigdavosi insignijų laužymas ir prasidėdavo atsisveikinimo kalbos¹³⁷.

Todėl patikimų duomenų, jog regimentas buvo vienas iš aukščiausios LDK karinės valdžios simbolių, nėra. Be abejo, Lenkijos-Lietuvos valstybėje buvo žinoma, ką šis simbolis reiškė to meto Vakarų Europoje. Todėl regimentą galėjo naudoti valstybės valdovai, o kartais, kopijuodami Vakarų Europos karo vadus, ir patys etmonai. Tačiau paprastai jį naudojo regimentoriai ir svetimšalių kuopų vadai.

Išvados

1. XVI–XVIII a. etmonais buvo vadinami vyriausieji karo vadai. LDK šios pareigos atsirado XV a. pabaigoje. Jos susiformavo vietoje, tik pavadinimas buvo perimtas iš lenkų.

2. Etmonų simbolikoje vyravo rytietiškos kilmės simboliai – buzdyganas, buožė, bunčiukas. Iš Vakarų Europos buvo kilęs tik regimentas.

3. Lenkijoje etmonai buožę naudojo jau XVI a. viduryje. Tuo tarpu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vienu iš etmono simbolių ji tapo truputį vėliau, tik XVII a. pradžioje. Pirmasis LDK etmonas, jau tikrai naudojęs buožę, buvo J. K. Chodkevičius. Iki tol pagrindinis LDK etmonų valdžios ženklas buvo buzdyganas.

4. Iki XVII a. vidurio etmonai naudojo ir buzdyganus, ir buožes. XVII a. viduryje šių dviejų simbolių priklausymas išsiskyrė. Buožė tapo pagrindiniu etmono valdžios ženklu, buzdyganas – žemesnio rango karo vadų.

¹³⁶ M. M a t u š a k a i t ė, Senieji Lietuvos kunigaikščių portretai, *Darbai ir dienos*, 1997, Nr. 5, p. 10; A. Š a p o k a, *Lietuvos istorija*, p. 329.

¹³⁷ T. L i p i ņ s k i, min. veik., p. 208.

5. Etmoną skirdavo tik valdovas. Tačiau buožę galėjo atsiųsti tiek valdovas, tiek įsigyti pats etmonas. Vienas asmuo galėjo turėti keletą buožių. Buožės galėjo būti net paveldimos. Be etmonų ją galėjo naudoti valdovas ir etmono pareigas einantis karininkas.

6. Tiek buožė, tiek buzdyganas buvo naudojami ne tik karyboje, bet ir kasdieniame gyvenime asmens užimamoms pareigoms pažymėti, vaizduojami herbuose, antspauduose.

7. Bunčiukas buvo ženklas, skirtas etmono buvimo vietai stovykloje ar mūšyje pažymėti. Žinomi dviejų tipų bunčiukai. Vieni, sudaryti iš arklio uodegų, sukabintų ant ilgos karties. Kituose vietoj arklio uodegų ant karties buvo kabinamas erelio ar gervės sparnas. Kada šie ženklai Lietuvoje pradėti naudoti, tikslai nežinoma. Jie išsilaikė iki valstybės žlugimo. Tik pirmojo tipo bunčiukai XVIII a. tapo daugiau žirgo puošimo elementu.

8. Regimentas Lenkijos-Lietuvos valstybėje labiau paplito XVII–XVIII a. Tačiau tai nebuvo tik etmonų valdžios ženklas. Etmonai jį naudojo nebent kopijuodami Vakarų Europos karo vadus. Žymiai dažniau jį naudojo valdovai arba svetimšalių kuopų vadai.

SYMBOLS OF POWER OF HETMANS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Summary

GITANA Z U J I E N Ė

In the 16th–18th centuries chief army commanders were called hetmans in the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Kingdom. The Lithuanian name of the position was taken over from the Poles, whereas the Polish name *hetman* came from the translation of the German word *Hauptman*, the Latin name *capitaneus*, which meant a chief. In Latin sources the hetman was called *dux exercituum* or *campiductor generalis*.

The position of hetman in the Grand Duchy of Lithuania formed at the end of the 15th century. Like the power of all officials of that time, that of hetmans was symbolised by various insignia and symbols of power. The bulava-mace was the main insignia of the hetmans. Apart from it these officials used other symbols such as buzdygan-mace, Tartar horse-tail standard or buntchuk and regiment.

The bulava-mace. The bulava-mace was the symbol of the highest military power. It consisted of several parts – the head, the neck and the hilt. The bulava-mace is derived from the club, one of the most ancient arms of the mankind. It became a symbol already in the Ancient East, Mesopotamia, in the 4th century BC. It became known as a military symbol in Poland and the Grand Duchy of Lithuania in the 13th century, during the time of attacks of the Turks and Tartars. Polish hetmans used them as far back as the middle of the 16th century. The name of the Polish symbol comes from the Turkic word *bulau*, *bulawu*, which meant a mace or a club.

Jonas Karolis Chodkevičius (Jan Karol Chodkiewicz) was the first hetman of the Grand Duchy of Lithuania to have had the bulava-mace (the field hetman in 1600–1605, the grand hetman in 1605–1621). Data about the earlier hetmans are not reliable. Portraits represent hetmans with bulava-maces of the beginning of the 16th century. However, these portraits were painted in the first half of the 17th century, therefore the artists could convey realities of that period. The bulava-mace became the main symbol of hetmen of the Grand Duchy of Lithuania around the first half of the 17th century only. Almost at the same time the name was started to be used to signify the position itself in the Polish sources. The position of the grand hetman was called *bulawa wielka* (the grand mace), and that of the field hetman – *bulawa polna* (the field mace). However, bulava-maces of the grand and field hetman differed neither in their appearance nor in their size.

In present-day historiography bulava-maces are classified by the manner of their manufacture and adornment. Four types are distinguished – Hungarian, Turkish, Persian and Armenian. Bulava-maces of the Hungarian type were modest, refined. Their onion-shaped heads were decorated with a symmetrical ornament of the diamond, with a cast bulb on the top. Turquoises were fastened in the centre of the diamonds. Hilts of these maces were long and thin.

Bulava-maces of the Turkish type distinguished themselves by their splendour. They were amply gilded, decorated with turquoise, nephrite and rubies. Precious stones were fitted into high ferrules and reminded of protruded horns. Not only the head but also the hilt was decorated in such a manner. The head was usually pear-shaped, the end of the hilt was rounded.

Bulava-maces of the Persian type were also gilded, with leaf and flower motives carved on them and decorated with gold plates and enamel.

Heads of the Armenian-type bulava-maces were round. Hexagonal rosettes were represented on the top and at the bottom. A large precious stone was fixed in the centre of the top rosette. The whole surface of the head was divided into six fields ornamented with the motives of plants. The maces were decorated with turquoises and garnets.

Currently three bulava-maces of the hetmans of the Grand Duchy of Lithuania are known. The first one of the Persian type belonged to J. K. Chodkevičius. It is kept at the National Muzeum in Warszawa, Wilanów collections. The second bulava-mace of the Turkish type is attributed to the Radvilas (Radziwiłł) family and is kept at the National Museum in Warsaw. The third Armenian-type bulava-mace belonged to Mykolas Servacijus Višnioveckis (Michał Serwaci Wiśniowiecki, the field hetman in 1702–1703, the grand hetman in 1703–1707 and in 1735–1744) and the Nacional Muzeum in Cracow, Czartoryski Collections.

It was only the Ruler who had the right to grant the position of hetman. However, it is not quite clear whether the Ruler himself presented the bulava-mace. The saying 'gave the bulava-mace (*oddal bulawu*)' seems to mean granting a position rather than its symbol to a person. The symbol could be sent later or the hetman had to see to it himself. The bulava-mace could also be inherited, especially when the son took over the duties from his father. It is also known that the hetman could have several bulava-maces. They were used in military skills, sittings of the Senate, at different events where they symbolised power of the hetman, bulava-maces were represented in hetmans' coats of arms behind the shield, in the seals of hetmans, army flags. Bulava-maces were also used in the funeral ceremonies when rulers or hetmans were buried. During funerals they were broken and thrown under the hearse.

Bulava-maces could be used not only by hetmans but also by the rulers or army regimentors who acted as hetmans. In the second half of the 17th century bulava-maces gradually lost the function of the symbol of the Commander-in-Chief. It was quite often that magnates or even noblemen who had never been hetmans possessed bulava-maces.

Buzdygan-mace. Buzdygan-mace differed from the bulava-mace in the shape of the head. The head of a bulava-mace used to be more or less round, whereas the head of buzdygan-mace consisted of several separate plates fixed to a wooden or metal hilt. This was also the symbol of the oriental origin. Its name was derived from the Turkish word *bozdogan* – a stick. Both the grand and field hetmans of the Grand Duchy of Lithuania used this symbol in the 16th century. Konstantinas Ostrogiškis (Konstanty Ostrogski 1497–1500 and 1507–1530), Romanas Sanguška (Roman Sanguszko 1569–1571), Kristupas Radvila Perkūnas (Kszysztof Radziwiłł the Thunder 1572–1589 and 1589–1603) had it. The buzdygan-mace was replaced by the bulava-mace by the middle of the 17th century. When the bulava-mace became the basic symbol of the hetman, the buzdygan-mace became the symbol of power of army commanders and captains of cavalry of the lower rank.

Not a single buzdygan-mace of the hetman of the Grand Duchy of Lithuania has survived up till the present day.

Buntchuk. This is another symbol of the hetman of the Turkish origin. Its name has been derived from the Turkish word *bunczuk*, which means a flag. It consisted of one or several horsetails hung on a long pole and it was carried in front of the commander as a flag. The number of tails showed the rank of the commander. Two tails were carried in front of the grand hetman,

whereas the buntchuk consisting of one tail was carried in front of the field hetman. The buntchuk helped to locate the place of the hetman on the battlefield. In the 18th century it became the element of luxury. Harnesses were decorated with the buntchuk made of the hair of a horsetail.

Upon the death of the hetman, the buntchuk was placed next to his coffin and during the funeral it was broken and thrown under the hearse.

There was one more symbol of the hetman, which resembled the buntchuk by its construction. A beak of an eagle or a crane was hung on a 3–5 metre long pole ending in a ball. The hetman's cap with a feather was placed on the ball.

Regiment. It was a wooden stick bound with metal on both ends. Its name consists of two Latin words meaning *power* and *a regiment*. In Western Europe the regiment was the symbol of the highest military power. However, as we know, the bulava-mace fulfilled that function in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Therefore the regiment was rarely used by the highest army commanders – the rulers and hetmans in particular, at least when imitating the commanders of Western Europe. Regimentors who were appointed to the position of the hetman and commanders of foreign regiments used that symbol. The regiment of the Radvilas (Radziwiłł) family is preserved at the Nacional Muzeum in Cracow, Czartoryski Collections.

Gauta 2002 vasario mėn.

Gitana Z u j i e n ė (g. 1974). Lietuvos istorijos instituto doktorantė. Tyrinėjimų kryptis – LDK valdovų, aukščiausių valstybės ir bažnyčios dignitarių insignijos ir ceremonijas.

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-2001.